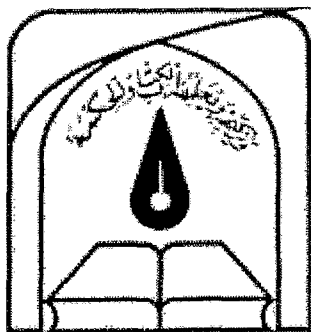

٤٦٠٣

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠٨٢٥

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بررسی الگوهای دینی در شعر پنج شاعر زن معاصر
(قائم مقامی، اعتصامی، فرخ زاد، بهبهانی، صفارزاده)

زهرا عبدالمهی

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا سنگری

استاد مشاور:

دکتر مریم صادقی

اسفند ۱۳۸۳

۱۰۰۸۶۵

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۵

کتابخانه مرکزی
دانشگاه تربیت مدرس

بسمه تعالی

تأییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع کارشناسی ارشد

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم زهرا عبدالهی

تحت عنوان «بررسی الگوهای دینی در شعر پنج شاعر زن معاصر (قائم مقامی، اعتصامی، فرخزاد، بهبهانی و صفارزاده)» را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

امضاء

رتبه علمی

نام و نام خانوادگی

اعضاء هیئت داوران

دکتر محمدرضا سنگری

۱- استاد راهنما

دکتر مریم صادقی

۲- استاد مشاور

دکتر ناصر نیکوبخت

۳- استاد ناظر

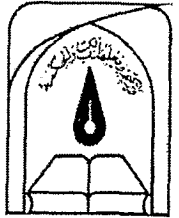
دکتر حسینعلی قبادی

۴- استاد ناظر

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دکتر سعید بزرگ بینگدلی

دکتر سید علی قبادی

استاد ناظر

بسمه تعالی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به دفتر نشر آثار علمی، دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته ادبیات فارسی است که در سال ۱۳۸۳ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر محمدرضا سنگری، مشاوره سرکار خانم دکتر صادقی از آن دفاع شده است».

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تادیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توفیق کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب زهرا عبدالهی دانشجوی رشته ادبیات فارسی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: زهرا عبدالهی

تاریخ و امضاء: ۱۳۸۴/۳/۳۰

۱۳۸۷

تقدیم به پدر و مادر عزیزم

که با نگاهی پر مهرشان

هماره سایه گستر مهربانی و لطف برایم بوده اند.

صمیمانه از زحمات جناب آقای دکتر نیکوبخت، مدیر محترم گروه زبان و

ادبیات فارسی و از راهنماییهای اندیشمندانه ی جناب آقای دکتر سنگری و از

رهنمودهای بجای خانم دکتر صادقی و بقیه ی عزیزانی که به نحوی در تکمیل این

تحقیق زحمتی متحمل شده اند، تقدیر و تشکر می نمایم.

چکیده

زنان شاعر هم همانند مردان شاعر اندیشه های دینی قابل تاملی را در شعر خود آورده اند که در ادبیات معاصر شاعران تاثیرگذاری چون ژاله قائم مقامی، پروین اعتصامی، فروغ فرخزاد، سیمین بهبهانی و طاهره صفارزاده هم این چنینند.

کاوش دریافتن اندیشه های دینی شاعران کاری بس ظریف و مهم است و این امر در ادبیات معاصر اهمیت بیشتری می یابد. چنین کاری در عرصه ی ادبیات معاصر و در شعر پنج شاعر زن معاصر برای اولین بار در پایان نامه ی حاضر مورد بررسی قرار گرفته است.

از بین این پنج شاعر یافتن اندیشه های دینی فروغ جایگاه خاصی دارد و می توان مخاطبان را در شناخت صحیح اندیشه های دینی فروغ یاری دهد چرا که گاهی اوقات کسانی عمدا یا سهوا منکر اندیشه های دینی فروغ شده اند که این انکار، شناخت جنبه های شخصیتی فروغ را با اشکال رو به رو می کند. در این پایان نامه سعی شده با ارائه الگوهای دینی شعر فروغ این اشکال برطرف شود. پایان نامه مذکور در چهار فصل: (۱) ادبیات دینی (۲) توحید (۳) نبوت، امامت و معاد (۴) باورهای دینی، اعتقادات دینی .... نگارش شده است.

واژگان کلیدی: دین - توحید - نبوت - امامت - معاد

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	تعریف مسأله
۲.....	سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۲.....	سوالات تحقیق
۲.....	فرضیه های تحقیق
۳.....	اهداف و کاربردهای تحقیق
۳.....	روش انجام تحقیق
۴.....	فصل اول: ادبیات دینی
۶.....	دین و ادبیات
۱۳.....	شاعران زن
۱۳.....	ژاله قائم مقامی
۱۵.....	پروین اعتصامی
۱۸.....	فروغ فرخزاد
۲۳.....	سیمین بهبهانی
۲۵.....	طاهره صفارزاده
	فصل دوم: توحید
۳۰.....	بررسی الگوهای دینی در شعر پنج شاعر زن معاصر

۳۱	خدا
۳۱	خدا در شعر ژاله قائم مقامی
۴۱	خدا در شعر پروین اعتصامی
۵۱	خدا در شعر فروغ فرخزاد
۶۵	خدا در شعر سیمین بهبهانی
۷۶	خدا در شعر طاهره صفارزاده
	فصل سوم: نبوت، امامت، معاد (پیامبران، امامان، شخصیت های دینی - تاریخی)
۸۸	پیامبران
۸۸	ژاله قائم مقامی
۹۶	امامان
۹۷	شخصیت های دینی - تاریخی
۱۰۰	پروین اعتصامی
۱۰۱	پیامبران
۱۲۰	امامان
	شخصیت های دینی - تاریخی
	فروغ فرخزاد
۱۲۷	پیامبران
۱۲۹	رسولان، پیغمبران
۱۳۴	امامان

شخصیتهای دینی - تاریخی	۱۳۸
سیمین بهبانی	۱۴۰
پیامبران	۱۴۰
امامان	۱۶۳
شخصیتهای دینی و تاریخی	۱۶۸
طاهره صفارزاده	۱۷۴
پیامبران	۱۷۴
امامان	۱۸۶
شخصیتهای دینی - تاریخی	۲۰۸
۳-۱: شخصیتهای دینی - تاریخی (منفی)	۲۲۴
معاد	۲۳۲
ژاله قائم مقامی	۲۳۲
پروین اعتصامی	۲۳۷
فروغ فرخزاد	۲۴۵
سیمین بهبانی	۲۵۰
طاهره صفارزاده	۲۶۵
فروع دین، باورهای دینی، آیین های دینی (اسلامی و غیر اسلامی)، کتابهای آسمانی و اشاره به آیات قرآن، اشاره به احادیث و روایات، عقاید کلامی، عقاید فقهی و واژه ها و اصطلاحات دینی و قرآنی	
فروع دین	۲۷۴

۲۷۴.....	ژاله قائم مقامی
۲۷۴.....	پروین اعتصامی
۲۷۷.....	فروغ فرخزاد
۲۸۱.....	سیمین بهبهانی
۲۸۷.....	طاهره صفارزاده
۲۹۶.....	باورهای دینی
۲۹۶.....	ژاله قائم مقامی
۳۰۰.....	پروین اعتصامی
۳۱۲.....	فروغ فرخزاد
عرفان دینی در شرف	عرفان دینی در شرف
۳۲۱.....	
۳۲۲.....	سیمین بهبهانی
۳۳۵.....	طاهره صفارزاده
۳۴۹.....	آیین های مذهبی
۳۴۹.....	آیین های اسلامی
۳۴۹.....	ژاله قائم مقامی
۳۴۹.....	پروین اعتصامی
۳۴۹.....	فروغ فرخزاد
۳۵۱.....	سیمین بهبهانی
۳۵۴.....	طاهره صفارزاده

- ۳۵۵..... ژاله قائم مقامی
- ۳۵۵..... پروین اعتصامی
- ۳۵۶..... فروغ فرخزاد
- ۳۵۶..... سیمین بهبانی
- ۳۵۷..... طاهره صفارزاده
- ۳۶۲..... کتابهای آسمانی
- ۳۶۳..... ژاله قائم مقامی
- ۳۶۴..... پروین اعتصامی
- ۳۶۹..... فروغ فرخزاد
- ۳۷۱..... سیمین بهبانی
- ۳۷۷..... طاهره صفارزاده
- ۳۸۲..... اشاره به روایات و احادیث
- ۳۸۲..... ژاله قائم مقامی
- ۳۸۳..... پروین اعتصامی
- ۳۸۸..... فروغ فرخزاد
- ۳۸۸..... سیمین بهبانی
- ۳۹۱..... طاهره صفارزاده
- ۳۹۲..... عقاید کلامی
- ۳۹۳..... ژاله قائم مقامی
- ۳۹۴..... پروین اعتصامی

۳۹۸..... فروغ فرخزاد

۳۹۸..... سیمین بهبانی

۴۰۰..... طاہرہ صفارزادہ

۴۰۱..... عقاید فقہی

۴۰۱..... فقہ

۴۰۲..... ژالہ قائم مقامی

۴۰۶..... پروین اعتصامی

۴۰۸..... فروغ فرخزاد

۴۰۸..... سیمین بهبانی

۴۱۱..... طاہرہ صفارزادہ

۴۱۲..... واژه ها و اصطلاحات دینی و قرآنی

۴۱۲..... ژالہ قائم مقامی

۴۱۲..... پروین اعتصامی

۴۱۳..... فروغ فرخزاد

۴۱۳..... سیمین بهبانی

۴۱۳..... طاہرہ صفارزادہ

فہرست منہج

۴۱۵.....

۱-۱: تعریف مسأله:

زبان و ادبیات آمیزه ای از فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی است که از بدو تاریخ مکتوب این ادبیات، شاعران و نویسندگان ایرانی نیز در بیان آفرینشهای ادبی و هنری خود از آموزه های دینی بهره های فراوانی برده اند که این بهره گیری به ویژه در شعر فارسی، هم از نظر صوری و هم از نظر معنوی نمود بیشتری پیدا کرده است. البته متناسب با تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی هر دوره بهره گیری و الگو پذیری از آموزه های دینی متفاوت بوده است و با توجه به گرایشهای فکری شاعران و نویسندگان و نوع ادبی و قالب شعری باز هم می توان به تفاوتهایی پی برد.

ادبیات معاصر ایران با توجه به تحولات پس از مشروطه، رویکردی متفاوت از گذشته به آموزه های دینی داشته است. این تحقیق بر آن است تا درون مایه ی شعر شاعران زن معاصر، با تکیه بر پنج شاعر منتخب ژاله قائم مقامی، پروین اعتصامی، فروغ فرخزاد، سیمین بهبهانی و طاهره صفارزاده، را از منظر آموزه ها و الگوپذیریهای دینی بررسی کند. رویکرد این تحقیق بیشتر متوجه نوع نگرش شاعران زن منتخب در الگوپذیریهای رفتاری از سخن و سیره ی پیامبران و اولیای دین به ویژه، ائمه ی معصومین (ع) در شعر است.

این تحقیق مشتمل بر ۴ فصل است:

فصل اول: ادبیات دینی

فصل دوم: توحید

فصل سوم: نبوت، امامت، معاد

فصل چهارم: فروع دین، باورهای دینی، آیین های دینی (اسلامی و غیر اسلامی)، کتابهای آسمانی و اشاره به آیات قرآن و اشاره به احادیث و روایات، عقاید کلامی، عقاید فقهی و واژه ها و اصطلاحات دینی و قرآنی.

۲-۱: سابقه و ضرورت انجام تحقیق:

در زمینه ی الگوبرداری از آموزه های دینی در شعر این پنج شاعر، تاکنون هیچ کار مستقلی صورت نگرفته است، و اگر هم صورت گرفته باشد، تنها در زمینه ی خاص بوده است، نظیر کار با عنوان خدا باوری در شعر فروغ، با در نظر گرفتن این موضوع و علم به اینکه درون مایه ی مذهبی یکی از برجسته ترین درون مایه های شعری است، پرداختن به چنین کاری لازم می نماید.

۳-۱: سوالات تحقیق:

۱- سیر تحول الگوپذیری شاعران مذکور، از آموزه های دینی چگونه بوده است؟
۲- درون مایه ی شعر شاعران مورد نظر از منظر الگوپذیری، بیشتر متوجه چه عناصری است؟

۳- ممیزات و مشترکات درون مایه ی شعر زنان معاصر در این زمینه کدام است؟

۴-۱: فرضیه های تحقیق:

۱- در بررسی شعر شاعران قبل و بعد انقلاب تفاوت محسوسی را در بهره گیری از الگوهای دینی شاهد هستیم که از نظر فکری و افق دید قابل ملاحظه است.
۲- الگوهای دینی نظیر الف): انعکاس مقوله ها و آیین های دینی، ب): تلمیح و اشاره به چهره های دینی، ج): نمادهای دینی، ...

۳- ویژگیهای فکری و سبکی که هر کدام از این پنج شاعر به نحو خاص دارند، نوعی تشخیص نگاه به مضامین دینی را به آنها بخشیده است و این نشان می دهد که هر یک از اینها از افقی خاص به مقوله ی مذهب نگریسته اند، ضمن اینکه در بعضی رویکردها مشترکند.

۵-۱: اهداف و کاربردهای تحقیق:

هدف از این تحقیق آن است که به نوع و نحوه ی الگوبرداری این چند شاعر از مقوله ی مذهب پرداخته شود و مشخص شود که آنها مقوله ی مذهب را از چه منظری نگریسته و مورد توجه قرار داده اند.

۶-۱: روش انجام تحقیق:

در این تحقیق، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است، یعنی در کنار بیان آموزه های دینی، به تحلیل این آموزه ها پرداخته شده که از چه منظر و با چه هدفی از این آموزه ها در شعر استفاده شده که این با بررسی سبکی آثار شاعران مذکور کاملتر شده است.

فصل اول

ادبیات دینی

ادبیات دینی

زبان ادبیات زبان عاطفه و احساس است و زبان دین طبق گفته ی «وینگشتاین» زبان احساس و عاطفه ی شخصی با خداست که اگر این دو زبان با هم در آمیزند شاهکاری ادبی، سرشار از حکمت الهی بوجود خواهد آمد.

در اندیشه توحیدی، هیچ کس و هیچ چیز، جز در دایره ی تعلقش به خداوند ارزش گذاری نمی شود. حتی زیباترین پدیده های هستی، اگر مفید نباشند و حظی معنوی یا مادی به موجودات عالم نرسانند، حقیقتاً زیبا نیستند؛ ادبیات هم وقتی در خدمت ارزش های والا و اهداف پاک نباشد، هرگز ارج و مقامی ندارد و در جانها نمی نشیند. آنچه پیکره ی یک شاهکار و یا هرگونه اثر ادبی را تشکیل می دهد دو عنصر قالب و محتواست. چنانکه شاکله و شخصیت آدمی ترکیبی است از روح و جسم.

بدینسان، همانگونه که شاکله آدمی را بدون عنصر روح و جسم نمی توان شناخت، آثار ادبی و سروده ها را نیز بدون شناخت قالب و محتوا نمی توان ارزیابی کرد ولی نباید از نظر دور داشت که جاودانگی و قداست تن به جان بستگی دارد به گفته ی سعدی:

«تن آدمی شریف است به جان آدمیت   نه همین لباس زیباست، نشان آدمیت»

روح هنر و ادبیات، در پیام و محتوای آن نهفته است. بنابراین، در نقد آثار ادبی نباید تنها به قالب الفاظ و آرایه های بیانی و بدیعی سخن اکتفا نمود و عنصر پیام را از نظر دور داشت. از سوی دیگر، آنچه به کالبد ادبیات روح می دمد، رسالت و تعهدی است که از رسالت‌مندی شاعر و ادیب سرچشمه می گیرد.

بدیهی است اگر شاعر جهانی اش پوچ گرایانه و مبتنی بر نیهیلیسم باشد برای هنر و ادبیات رسالتی نخواهد شناخت. زیرا، طبق نگرش وی جهان و نظام آفرینش پوچ است و پوچ، ارزش تعهد و دل‌بستگی ندارد. چنانکه گروهی از حامیان «هنر برای هنر»^۱ نیز رسالت هنر را انکار می‌کنند و به جای آن بر آزادی هنرمند تأکید می‌ورزند و تعهد را به مفهوم حصار و زندانی کردن هنرمند می‌دانند.

«البته اکنون مدتهاست که پنبه‌ی توهم‌های پارناسیسم (تفکر هنر برای هنر) زده شده است و همگان دانسته‌اند که «هنر برای هنر» افسانه‌ای بیش نیست. پارناسین‌ها با تکیه بر نظریه‌ی «هنر برای هنر» بر این عقیده بودند که هنر پدیده‌ای مستقل و فارغ از رسالت اجتماعی و اخلاقی است و هدفی جز رسیدن به کمال خود ندارد. آنان پیرو این سخن تئوفیل گوتیه شاعر و نویسنده‌ی فرانسوی (۱۸۱۱-۱۸۷۲) بودند که:

«شاعر باید مثل مجسمه‌ساز، شعرش را به شکلی ملموس و عینی و تراش خورده ارائه دهد.»

حال آنکه خود نویسندگان و شاعران اروپایی بر ادبیات متعهد تأکید کرده‌اند:

آلبر کامو معتقد است:

از این لحظه، دیگر نمی‌پذیرند که هنرمند حق گوشه‌گیری داشته باشد؛ و آنچه در برابرش قرار می‌دهند، رویاهایش نیست، بلکه واقعیتی است که همه در آن زندگی می‌کنند و از آن رنج می‌برند.

هانریش بل می‌گوید:

1- art for art's sake.

برای من، تعهد لازمه‌ی نویسندگی است؛ پایه‌ی آن است. چیزی که من بر این پایه بنا می‌کنم، همان چیزی است که از هنر می‌فهمم.
آندره مالرو می‌گوید:

هدف و وظیفه‌ی اصلی نویسنده این است: آگاه کردن انسان‌ها به عظمتی که درون آنها است و خود از آن غافلند.^۱

پس ادبیات متعهد یا همان شاهکار ادبی، ادبیاتی است که خالق آن در پس هر واژه و از رهگذر هر جمله پرچم تعهدی را پی می‌گیرد و قلم را در قلمرو ایمان و تعهد به گردش درمی‌آورد؛ بدین گونه از چنین اثری هم عقلها حظ می‌برند و هم دلها به هیجان می‌آیند.
از آنجا که ادبیات دینی دارای مفهوم و پیام است، و ادبیات متعهد هم ادبیاتی است که دارای هدف و پیام باشد، می‌توان گفت ادبیات دینی زیر مجموعه‌ی ادبیات متعهد است.

دین و ادبیات

ادبیات دینی همچنانکه از اسمش پیداست، ادبیاتی است که دارای پیام و مفهوم دینی است اما شاید این پرسش بوجود بیاید که دینی کردن ادبیات و علوم دینی به مفهوم تن در دادن به «ادبیات ایدئولوژیک» نظیر «فرهنگ ایدئولوژیک» و «فلسفه ایدئولوژیک» است. که حاصل آن، ریختن علوم ادبی در قالبهای خاص و به عبارت دیگر کانالیزه کردن هنر و ادبیات است.
همانطور که مشخص است این پدیده برای ادبیات و آزادی اهل هنر و ادب بسیار زیانبار است. «مکتبهای فکری مختلفی نظیر مارکسیسم و نازیسم هم قصد کانالیزه کردن ادبیات را

۲- حسینی، سید ابوالقاسم، بریال قلم، نصایح، تهران، ۱۳۸۰، ص ۲۶۹.